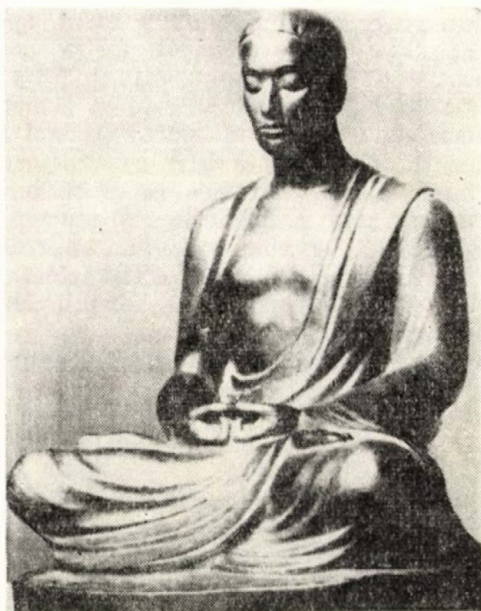

BODOR ANDRÁS **Kőrösi Csoma Sándor,**
a tibetológus

„Bátorkodom megvallani — írja Kőrösi Csoma Sándor 1825 májusában Szabáthuból az angol fő-kormányzóhoz küldött jelentésében —, hogy én nem pusztán csak nyelvész vagyok, — a különféle nyelveket azért tanultam, hogy megismerjem a finomult irodalmat, hogy behatoljak a régmúlt korok érdekességeinek tárházába, hogy hasznos ismereteket szerezzek, és úgy élhessek minden korban és minden nevezetes nemzettel, mint ahogy most a brit nemzettel teszem.“ Tehát már az első tibeti tanulmányútja alatt elhatározta, hogy idejét nem csupán a nyelvészetnek szenteli, mert el akar merülni a „nevezetes nemzetek“ régmúltjának tanulmányozásában. Tibeti—angol szótárának és tibeti nyelvtanának előszavában pedig felvázolja a tibeti irodalom kapcsolatát a szanszkrit buddhista irodalommal, és kijelenti, hogy mivel a tibeti műveket lefordították kínai, mongol és mandzsu nyelvekre, ezeken a nyelvterületeken a tibeti ugyanazt a szerepet tölti be, mint a latin Európában, és a buddhizmus tanulmányozása a tibeti nyelv ismerete nélkül nem lehetséges.

Felmerül a kérdés, mikor ismerkedett meg Csoma Keletnek e nagy vallásával, ki vezette be a buddhizmus rejtélyeibe, mi készítette arra, hogy a tibeti buddhizmussal foglalkozzék, milyen tanulmányokat írt ennek tárgyköréből, és mi ezeknek a tanulmányoknak tudományos értéke és jelentősége? E kérdésekre adott válaszokból egy előttünk alig-alig ismert világ tárul fel, amelynek felfedésében Erdély szülöttjének, Kőrösi Csoma Sándornak elévülhetetlen érdemei vannak.

Csorba Géza: Kőrösi Csoma Sándor (a tokiói Buddhista Egyetem templomában)

Tibet — az ország és a „távoli tanítvány“ első útja

Tibetet, a világ egyik legmagasabban fekvő területét délen a Himalája, nyugatról a Karakorum, északról és keletről a Kuen-lüen hegyláncai zárják el a környező világtól. Települései, falvai, városai általában két-

ezer, de gyakran háromezer métert is meghaladó magasságban fekszenek. Két nagy részre oszlik, a Keleti- vagy Nagy-Tibetre és Nyugati-Tibetre; Kőrösi ottjártakor az utóbbinak egyik legfontosabb tartománya Ladákh volt, Leh fővárossal. Tibetet a helyi lakosság Bodnak hívja, ennek mongolosított *Töböd* vagy arabosított *Tibat* formájából származik európai neve. Lakói a burmai törzsekkel rokon tibetiek, nyelvük főként a kínaihoz áll közel.

Kőrösi Csoma keleti utazásai során India ősi városából, Pesavarból Lahoréba, innen Kasmírba ment, ahonnan 1822. június 9-én Ladákh fővárosába, Lehbe érkezett. Célja most is Belső-Ázsia, melyet Járend irányából akart megközelíteni. Mivel azonban ez az út költséges, nehéz és veszedelmes volt, visszatért Lahoréba. Útközben találkozott egy angol utazóval, William Moorcrofttal, aki karavánja élén éppen Leh felé igyekezett. Moorcroft a brit gyarmatosítás jellegzetes képviselője: kalandvágyó, bátor, értelmes és a tudományok iránt különleges érdeklődést tanúsító ember. Eredetileg állatorvos, azután a brit hadsereg tagja, utazó, diplomata, ügynök, nyelvész, jó emberismerő, és az sem kétséges, hogy e területeken az angol érdekszféra növelésének tehetséges előmozdítója volt. Találkozásuk fontos fordulópontot jelentett Kőrösi Csoma életében, ugyanis angol támogatással arra vállalkozott, hogy megtanulja a tibeti nyelvet és elkészít egy tibeti—angol szótárt és egy tibeti nyelvtant.

Ettől kezdve Csoma három alkalommal fordult meg Tibetben.

Először 1823. június 1-e és 1823 ősze között mintegy 16 hónapot töltött a tibeti nyelv és a buddhista irodalom tanulmányozásával. Talán ez volt a legfontosabb útja. A Lehben székelő kormányzó — *khalong* — Nyugat-Tibet délkeleti tartományának, Zanszkarnak zanglái kolostorába, *gompájába* irányította. A kolostor a vörössipkás rendhez tartozott, ősi könyveket, kéziratokat őrzött, és a rend tagjai főként a nyelvkultúra, a buddhista szövegek ismeretében tűntek ki. Szobáját, melyet megosztott tanítómesterével, Baktay Ervin, a híres utazó személyesen felkereste, és a következőképpen írja le: „Ez a cella a kolostor homlokzati oldalán, a második — a legfelső emelet egyik sarkában van. A megfeketedett ajtó alacsony, úgyhogy belépéskor középtermetű embernek is meg kell görnyedni. A szobácska maga kicsiny, rideg és komor... Egészen fekete; a füst időtlen idők óta ébenszínűre cserzette az egyenetlen falakat és a mennyezet vékony gerendáit. Mert a tibeti házakban nincs kémény... a füst szétterjed és a mennyezetgerendák rései között lassan utat talál kifelé.“ Mivel a füst bántotta a szemét, Csoma a hosszú tibeti teleken szobájában sohasem gyújtott tüzet. „Ott ült ő, birkabőr bundába burkolva, összefont karokkal s ebben a helyzetben estig olvasott, tanult, tűz nélkül vagy világítás nélkül, az alkony beállta után a padlón aludt, és csak a puszta falak védték az éghajlat szigorúságával szemben. A hideg olyan erős volt, hogy kínos feladat volt előhúzni kezeit a gyapjas védőburok alól, amikor lapozni akart“ — írja róla egyik tibeti látogatója, Gerard doktor.

A „távoli tanítvány“ — ahogyan itten Csomát nevezték — nem lépett be a rendbe, de a lámáknak előírt öltözetet viselte, jakbőr köpenyben járt-kelt, és szabadon bemehetett a könyvtárakba, a templomba, végignézhette a szertartásokat. Húst, akárcsak a lámák, ő sem evett. Főledele a tatármódra készített tea — *tsay*, jakvajjal és sóval. Cellájának

bútorzata is nagyon szerény volt, egy lóca és néhány durván tákolt „álmány“ a könyvek részére. A legfontosabb benne a gyékényszőnyeg volt, amely éjjel az ágy, nappal a szék szerepét töltötte be. Napközben aszkétikus, ún. *pallanka*-ülésben, kezét a bőrköpeny alatt tartva, keresztbefont lábakkal dolgozott.

Tanítója, Szangje Puntszog, akinek havi 20 rupiát fizetett, jeles tudós ember, egyben Ladákh tartomány főorvosa volt. Jelentésében Csoma többek között ezeket írja róla: „... ismeri a tibeti nyelv grammatikai szerkezetét, járatos a számtanban, a retorikában, költészetben és dialektikában. Hivatásához tartozik az orvostudomány, csillagászat és asztrológia... Ismeri vallásuk egész rendszerét, általános tudással rendelkezik mindazon dolgok felől, amit könyveik tartalmaznak...“ A viszony kezdetben a tanár és tanítvány között jó volt, s ha később zavarok álltak be, ezeknek főoka az a politikai helyzet, mely akkor Tibetnek ezen a részén a kínai, angol és más hatalmak érdekeinek összeütközéséből keletkezett.

Szangje Puntszog mellett Csoma ebben az időszakban az egyik híres gompa tudós-főlámájával is érintkezett, Kunga Csozlesszel, akinek nevét csak a legújabb kutatásoknak sikerült felfedniük. Ő írta meg az „európai tanítvány“ részére Buddha tanításának az egykori kolostorában ma is őrzött rövid összefoglalását. Erről Csoma jelentése így számol be: „... birtokomba van egy tíz lapra terjedő munka: a buddhisták egész vallási rendszerének összefoglalása...“ Kunga Csozlesz rokona és barátja volt Csoma tanítójának. E két tudós láma vezette be az erdélyi utazót a tibeti nyelv és irodalom rejtekeibe, noha Csoma a gompába érkezése előtt már öt hónapig tanulta a tibeti nyelvet a tőle megszokott kitartással és alapossggal. Nyilván tévedés az a szakirodalomban elterjedt és még Eötvös József emlékbeszédében is felbukkanó állítás, hogy Csoma Tibetben először nem az irodalmi nyelvet, hanem egy kis csoport dialektusát tanulta volna meg.

A kolostor gazdag könyvtára nagymértékben hozzájárult Csoma tanulmányainak megkönnyítéséhez. Tibet aránylag korán átvette a kínaiaktól a könyvnyomtatás kezdetleges formáit: a metszett fatáblákat és dúcokat, melyekről kasmíri papírra, indiai tudósoktól kidolgozott és ezért a szankszkriothoz hasonló írásjelekkel, másolatokat készítettek. A XVIII. század első felében a narthangi gompában bükkfa-táblákra kifaragták az összes szentiratoknak számító buddhista műveket, és ezekről sokszorosították a szükséges példányokat. A lapok mérete kb. 60 × 10 cm, minden lapra hat sornyi szöveget nyomtattak, majd művek szerint fatáblák közé helyezve, zsinórral átkötve, kínai selyembe burkolták és mindegyiket külön rekeszbe helyezték el. A kötetek száma 325, bennük összesen 106 500 tibeti lap van. E mérhetetlen anyag áttanulmányozása rendkívüli szorgalmat, kitartást és erőfeszítést igényelt.

Szabáthu és a két utolsó tibeti út

1824 őszén Szangje Puntszog megváltozott magatartása miatt, majd nyílt felszólítására Csoma kénytelen volt elhagyni Ladákhot, hogy indiai területre menjen. A láma különös magatartása okát sokáig találgatta a

szak kutatás. Úgy véljük, teljesen helytálló Baktaynak az a feltevése, hogy Nagy-Tibetből titkon figyelték a „távoli tanítvány“ minden lépését, s amikor kiderült, hogy nem hajlandó a lámaizmushoz csatlakozni, más-képpen kezdtek gondolkozni felőle, s megvonták tőle azt a kiváltságot, amelyet mindmáig oly kevés idegen, különösen európai élvezett. Emellett szól a tanító magatartása is: először megígérte, elkíséri Csomát, majd előreküldte, hogy egy faluban várja őt be, a végén azonban cserben hagyta.

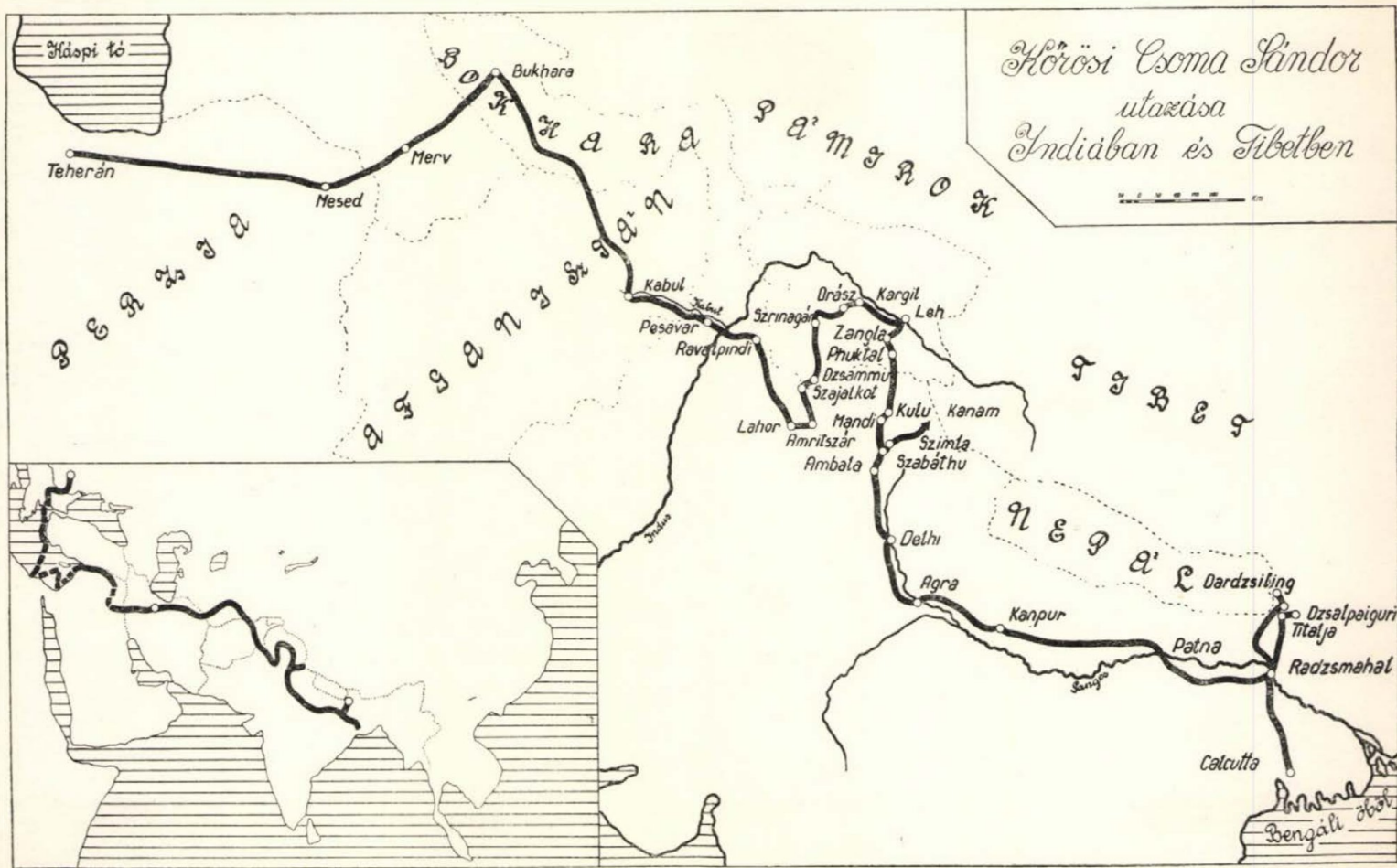
Csoma 1824. november 26-án Szabáthuba, egy indiai határvároskába érkezett, ahol az angolok, Moorcroft ajánlólevele ellenére, feltartóztaták, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy letartóztatták, ugyanis idegen érdekeket szolgáló kémnek tekintették. Ez olyan tövis volt, mely holta napjáig tartó sebet hagyott Csoma érzékeny lelkén. Szabáthuban ismerkedett meg Kennedy századossal és Gerard doktorral, akik mindig őszinte barátságot tanúsítottak iránta. A százados felkérésére két jelentést is küldött a fő kormányzóságnak. Ezek ma is ladákhai tartózkodásának, munkájának és további terveinek legértékesebb forrásai. „A tibeti irodalom kétségkívül megérdemli az alapos kutatást“ — állapítja meg többek között a jelentés, elárulva írójának azt a szándékát, hogy már ekkor a tibeti nyelv feltárása mellett, a buddhista irodalom tanulmányozásával is foglalkozott.

Kennedy közbenjárásának és Csoma jelentéseinek megvolt az eredménye, mert csakhamar engedélyt kapott, hogy ismét Tibetbe utazzék.

A második ladákhai útra 1825. június 6-án indult el és augusztus 12-én érkezett meg Szangje Puntzog falujába, Tethába (Tiszába). A fogadtatás azonban most nem volt szívélyes, a lámát sem találta otthon, mert valahol Nagy-Tibetben barangolt. Amikor végre megérkezett, és megegyezett vele, a phuktali (Pukdal) gompába mentek, ahol a láma a maga *labrangjába* — lámalak — juttatott egy szobát Csomának, és tartózkodó, óvatos, kevésbé szolgálatkész magatartást tanúsított tanítványa iránt. Csoma mégis egy évig maradt, és 1826 novemberében távozott el Zanszkárból, ahova többé vissza nem tért. Egyelőre Szabáthuba utazott.

A következő évben ismét engedélyt kapott egy tibeti útra, azzal a kötelezettséggel, hogy tovább folytatja a gyűjtési munkát a tibeti—angol szótár összeállításához. Most azonban nem Zanszkárba, hanem Bashér tartomány Kánám nevű városába ment, és több mint három évet töltött a város fölött egy kis remetekunyhóban — *ritődben*. Tanítója — amint ismét Baktay bizonyítja — most is Szangje Puntzog. Ritődje 2850 méter magasan, a meredek hegyoldalon fenségesen zord kilátást nyitott számára, de egész valója úgy kavargott, mint a magasban gyakran dühöngő viharok. Lelkiállapotáról, munkájáról, doktor Gerardnak, a brit-indiai egészségügyi szolgálat orvosának a fő kormányzóhoz intézett leveléből részletesen értesülünk. „Lénye csupa elevenség — írja róla Gerard, aki remetelakában felkereste —, de ezt sokszor a nála annyira természetes aggodalom szakítja meg... Mr. Csomát kevésbé vagy egyáltalán nem érdekli semmi a maga irodalmi tanulmányain kívül...“

1830 novemberében véglegesen elhagyta Tibetet, és Calcuttába ment, ahol két évig a szótár sajtó alá rendezésével volt elfoglalva. Egy rövid

Tervezte és kartografálta Turánicz J. Lajos

időszakot kivéve, amikor Észak-Bengália különböző vidékeit kereste fel, itt tartózkodott, és a Bengáliai Ázsiai Társaság másodkönyvtárosi állását töltötte be. Ekkor jelentette meg tanulmányait a buddhizmusról. E tanulmányok őt ama kevés orientalisták közé sorolják, akik mind a szanszkrit, mind a tibeti nyelvet jól ismerték, és közvetlenül az eredeti források alapján tanulmányozhatták a tibeti irodalmat, valamint annak ősi, indiai mintáit.

Ezért tekinthetjük őt méltán a tibetológia első nagy európai képviselőjének. Tudományos jelentőségének teljes megismeréséhez azonban hozzátartozik a buddhizmussal való kapcsolatának megismerése is.

A buddhizmus kialakulása

Az indoeurópai törzsek (az ún. áriják) az i. e. 2. évezred második felében északnyugatról hatoltak be Indiába, és lassan, évszázados harcok folyamán foglalták el a Gangesz és az Indus völgyét, majd fokozatosan dél felé törtek. Társadalmuk, életmódjuk, harcaik költői feldolgozását a világ leghosszabb hősköltéménye, a *Mahabharata* nyújtja. A foglalás lejátszódásának természetesen nagymértékben hozzájárult a hódítók jellegzetes, négy csoportból: papokból, katonákból, különböző foglalkozású népből és nincstelenekből, sudrákból álló társadalmának kialakulásához. Vallásuk, a brahmanizmus szentesítette ezt a tagozódást, és mindenféle előírásokkal még szigorította is, aminek eredménye a társadalmi elnyomás és az alóla való felszabadulás kilátástalansága lett.

Az i. e. VI. században tiltakozásként a fennálló társadalmi rend ellen született meg a buddhizmus. Alapítója — amennyiben történeti mivoltát elfogadjuk — a *sakya* nemzetségből származó Muni, a Himalája tövében, Bengália északi részén, Nepál határán fejedelmi családból született, és i. e. 563-tól 483-ig élt. Miután a világtól elvonultan sokat elmélkedett, úgy vélte, hogy rájött az élet, a lét titkára, azaz „megvilágosodott”: Buddha lett. Tanításainak lényege ebben foglalható össze: az élet minden baját, szenvedését az önzés, a vágyakozás, szenvedély okozza, mely három formában nyilatkozik meg: az érzékiségben, a halhatatlanság és a vagyon utáni vágyban. Vágyaink legyőzésével azonban elérhető a magasabbrendű bölcsesség, a *Nirvana*, vagyis a lélek nyugalma. Ezeket az egyszerű, velős mondásokba öltöztetett tanításokat a tanítványok, hogy könnyebben megjegyezhessek, megszámozták, csoportokba foglalták, nevet adtak nekik, s így született meg a *Nyolcszoros Ösvény*, a *Négy Igazság* és több hasonló.

A buddhizmus Indiában az i. e. III. században, a legnagyobb indiai király, Asóka idejében terjedt el.

Uralkodása után a buddhizmus fokozatosan meghonosodott Ceylonban, Hátsó-Indiában, Tibetben, Belső-Ázsiában, Kínában és Japánban. Benne számos irányzat, szekta, csoport alakult ki, amelyek végül is két nagy ágazatba: a déli *Hinayana* és az északi *Mahayana* iskolában egyesültek. A Mahayana Tibetben, Kínában, Japánban terjedt el, felfogása humánusabb, szociálisabb, eszménye a *Boddhisattva*, aki a megvilágosodást másokért műveli. A Hinayana Ceylonban és Burmában virágzott fel, eszménye az *Arhat*, aki az igazságot a maga számára kutatja.

Tibetbe a buddhizmus nyugat felől, Kasmír területéről az i. sz. V—VI. században kezdett beszivárogni. Itt az animizmus, sámánizmus és a kínai taoizmus keverékéből már kialakult helyi vallást, a szörnyeket, jóslásokat, igézést, varázslatot, ráolvasást, totem-áldozatot, elátkozott malmokat, ördögüzt hirdető és gyakorló *bon-csost* találta. Az ideérkező buddhizmus elsősorban a nép körében terjedt el, és összevegyült ezekkel az ősi hiedelmekkel. A tibeti buddhista csoportok a következő századokban Indiából kértek tanító-mestereket, ahol ekkor már a brahmanizmus újjászületésével a buddhizmus

hanyatlani kezdett, sőt a megújuló régi vallás és a mohamedánizmus üldözéseit kellett elszenvednie. Egyelőre Tibetben is visszahanyatlott és a *bon-csoz* elemei ismét felszínre törtek.

Az üldözések elültével Indiából egy nagytudású mester (Padmaszambhava) érkezett, aki azzal erősítette meg a buddhizmust, hogy a *bon-csoz* ördögűző és varázsló praktikáit bebocsátotta a kolostorokba. Ugyanakkor szoros kapcsolatot létesített a nép és a gompák között, megtöltve azokat a nép fiaival és lányaival. Az indiai mesterek megtanulták a tibeti nyelvet, a tibetiek a szanszkritot, és sorra lefordították a Mahayana buddhizmus könyveit. Így alakult ki a tibeti kánon: a *Kandzsúr* és a *Tandzsúr*, amelyeket Kőrösi Csoma olyan behatóan tanulmányozott.

A tibeti buddhizmus vagy lámaizmus, amint Téchy Olivér, *Kőrösi Csoma és a buddhizmus* című értékes tanulmányában kimutatta, megtartotta a helyi, főleg az éghajlati viszonyokból adódó életmódot, ahhoz alkalmazkodott, és legalább részben megtúrta a helyi vallási hagyományokat. Nagy szerepe volt a lámaizmusban az egyházi hierarchiának és különösen a vezetők kiválasztásának. Tanítása szerint a vezetőszelemek, a nagy személyiségek az újszülöttekben testesülnek ismét meg, és a lámák feladata felismerni azokat az újszülötteket, akikben a megtestesülés létrejött. A legmagasabb vezetők Buddha megtestesítői: a *Dalai láma* (neve magyarul „világtengerrel“ fordítható, vagyis hatalma olyan nagy, mint az óceáné) és a *Pancsen láma*. Mivel a lámák idővel nemcsak a nép vallási, hanem világi vezetését is kisajátították, rendszerük társadalmilag elnyomóvá, kiszíjolóvá vált.

Kőrösi Csoma Sándor tanulmánya a buddhizmusról

A tibeti buddhizmusról Csoma több kisebb közleményt és négy tanulmányt írt. Ezek a Bengáliai Ázsiai Társaság folyóirataiban és kiadványaiban jelentek meg. Csoma először a különböző területeken talált szövegek (például egy bhutáni zászlónyel tibeti felirata, amulettek, lámavállkendők) megfejtésével vonta magára az európai orientalisták figyelmét. Különösen nagy port vert fel a XVIII. század elején az Irtis közelében, Ablakit kolostor romjai között talált selyemre írott szövegfoszlány. Nagy Péter orosz cár 1723-ban a szöveget a világhírű francia nyelvésznek, Fourmont abbénak küldte el, aki megfejtette ugyan, de sem származási helyét, sem pontos értelmét nem tudta megmondani. Müller német nyelvész egy tangu szerzetest kért fel a szöveg megfejtésére, és az ő értelmezése alapján kiadta Szentpéterváron. De ez sem bizonyult helyesnek. Ezután még sok neves nyelvész és orientalista foglalkozott vele, sikertelenül. Csoma 1832-ben az Ázsiai Társaság kiadványában nemcsak pontosan megfejtette, hanem azt is megállapította, hogy a tibeti kánonból, a *Kandzsurból* származik, és közölte ennek megfelelő helyét. Ezenkívül több cikket írt a buddhizmus tanításairól és eszméiről. Így például az egyikben a buddhizmus női eszményképét rajzolta meg (*Extracts from Tibetan Works*, 1835).

Akármilyen különösnek is hangzik, a lámaizmussal foglalkozó tanulmányai nem jelentették Csoma tulajdonképpeni céljának, a magyar eredetkutatásnak a feladását. Mélységesen meg volt ugyanis győződve, hogy a gompák selyembe burkolt könyveiben talál valami utalást a székelymagyar nép eredetére vonatkozóan. Erről a meggyőződéséről tesz bizonyosságot egyik tanulmánya, valamint Campbell doktor levele, aki őt halálos ágyán meglátogatta, és utolsó napjainak hűségese krónikása volt.

Kőrösi Csoma Sándor
cellája a zanglai
kolostorban

1833-ban *Origin of the Shakya Race* (A sakya nép eredete) címen tanulmányt közölt a Bengáliai Ázsiai Társaság kiadványában és benne — bár számunkra különösnek tűnik — Buddha nemzetségét, a sakyát, a székellyel rokonítja. A Kandzsur egyik fejezete ugyanis azt állítja, hogy a sakyák az Indus torkolatánál fekvő Potala városából menekültek későbbi hazájukba. Eredetileg tehát azokból az Iráni fennsík keleti részén élő szkíta törzsekből szakadtak ki, akiket a görög és a latin szerzők *szakák*-nak neveznek, és akik múltjának és kultúrájának feltárásáért a régészet és a történettudomány az utóbbi három évtizedben igen sokat tett. A székelység hagyományaiban erősen élt, bár alaptalanul, a hun, illetve a szittyá eredet. E népi hagyomány és az általa teljesen elfogadott hun eredet igazolását vélte felismerni Csoma a sakya nemzetség származásában. A sakya nemzetséggel tehát nem azért foglalkozott, mert belőle származott Buddha, hanem mert a székelyek rokonainak vélte.

Amikor már rájött, hogy az indiai népek között nem fedezheti fel a magyarok rokonait, a tibeti könyvekben olyan nép nevét találta meg, amely új reménységgel töltötte el: a jugarokét. Ezekről beszél lelkesen halála előtt öt nappal doktor Campbellnek, aki azután jelentésében így számol be a calcuttai hatóságoknak: „... minden reményét arra nézve, hogy hosszas és fáradságos kutatásának célját elérhesse, a »jugarok« hazájának felfedezésére alapozta. Ez az ország vélekedése szerint északkeletre kell feküdjék Lasszától és Kham tartománytól, Kína nyugati határvidékén. Eljutni oda, ez volt legforróbb vágyakozásainak végcélja, és teljességgel bízott abban, hogy ott rátalálhat azokra a törzsekre, ame-

lyeket odáig hasztalan keresett.“ Azóta az orientalisták — köztük számos magyar származású — tanulmányozta a „jugarok“, illetve az ujugurok múltját és nyelvét, de rokonságuk a magyarokkal nem tartható fenn.

Kifejezetten a tibetológia körébe tartozó tanulmányai közül először szanszkrit—tibeti—angol szótárát említjük. Csoma csakhamar rájött, hogy a tibeti irodalom tanulmányozása a szanszkrit nélkül lehetetlen, hiszen annak nagy része szanszkrit fordítás, tehát a kettő összevetése elkerülhetetlen. Ezért még tibeti tartózkodása idején hozzákezdett a szanszkrit—tibeti—angol szótár összeállításához. Ezzel, több átdolgozás és átirás után, 1831-re elkészült, azonban a Bengáliai Társaság a kiadást nem tartotta szükségesnek, ami jól tükrözi az akkori angol tudománypolitika jellegzetességeit és korlátait. Csak 80 év múlva jelent meg a társaság memoársorozatában E. D. Ross kiadásában (*Sanskrit—Tibetan—English Vocabulary. Being an Edition and Translation of the Mahavyutpatti.* By Alexander Csoma de Kőrös. Edited by E. D. Ross. Calcutta, 1910.). E szótár kiadásának késedelme nagymértékben hátráltatta a tibetológia fejlődését, mert a kutatáshoz feltétlenül szükséges terminológiát nyújtja.

Az angol—tibeti szótár megjelenése 1834-ben lehetővé tette, hogy Csoma szinte egész idejét a tibeti könyvekről szóló tanulmányainak szentelje. 1836-ban *Notices on the Life of Shakya* (Jegyzetek Sakya életéről) címen a tibeti kánonnak Buddhára vonatkozó részeit foglalta össze tömören, alapvető tájékoztatást nyújtva ezzel a későbbi Buddha-kutatáshoz. A század közepén A. Schiefner orientalista ennek alapján írta meg a maga Buddha-életrajzát, később, a század végén, erre támaszkodott az angol W. W. Rockhillnek a Buddháról és a buddhizmus korai történetéről szóló műve.

Ugyanabban az évben jelent meg több éves megfeszített munka eredményeként e tárgykörbe tartozó legfontosabb munkája: *Analysis of the Kangyur and Stangyur* (magyarul: A Kandzsúr és a Tandzsúr elemzése). Az elmondottak fényében könnyebben felmérhetjük e munka igazi jelentőségét. A buddhizmus indiai üldözése idején sok „szentkönyv“ megsemmisült, és csak fordításban, tibeti nyelven maradt fenn. Ez adja meg a tibeti kánont tartalmazó két gyűjtemény nagy jelentőségét. Bár létezésükről a nyugati tudományosság Csoma előtt is értesült, az ő érdeme, hogy azok belső szerkezetét, tartalmát, ha röviden és vázlatosan is, megismertette a nyugati világgal. A két gyűjtemény több alcsoportra oszlik, így az első, a Kandzsúr, hét alcsoportot tartalmaz, és lényegében a szanszkrit Hármaskosárral — a Tripitakával — azonos. A Tandzsúr három részre oszlik, és himnuszokat, legendákat, bölcs mondásokat foglal magában. Abban az időben e könyvek belső szerkezetének és tartalmának ismertetése, valamint a szanszkrit művekkel való azonosítása jelentős tudományos eredmény volt.

Csoma utolsó nagyobb műve 1838-ban jelent meg. Címe: *Notices on the Different Systems of Buddhism* (Jegyzetek a buddhizmus különböző rendszereiről). E tanulmányát a szakkifejezések ismertetésével kezdi, hogy ezzel megkönnyítse a kutatók tájékozódását. Majd taglalja a buddhizmus különböző ágait, ezek között a lámaizmus helyét. Ugy véli, hogy ez az iskola valamennyi szintézisét képviseli, mert Padmaszambhava Tibetbe érkezésekor az északi ág két irányzata már egybeforrott. A tibeti buddhizmus kulcsát a *Lám-rimben*, „az út lépcsői“-ben látja, melyet ő az

„*evolutio genetica*“ — a genetikus fejlődés — fogalmával azonosít. Ezzel azonban csak annyit akar mondani, hogy az új környezetbe került tan — *dharma* — a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva, fokozatosan bonyolult, belsőleg logikusan összefüggő rendszerré alakult át, melynek alapos ismerete csak önfeláldozó munkával lehetséges.

Végül talán nem érdektelen, ha megemlíjtük, hogy Csoma nemcsak a tibeti buddhizmust ismertette meg a nyugati világgal, hanem ennek vallásos irodalmából — hittérítők kérésére — tibeti nyelvre is fordított. Többek között egy protestáns liturgiát, imakönyvet és zsoltárokat. Ezek szövegeinek nagy része a második világháború előtt Tibetben még használatban volt.

Tibetológiai tanulmányainak értékelése

Csoma tibetológiai tanulmányait — amint azt a szakkutatás megállapította — az óvatos fogalmazás, a pozitivista adatközlés jellemzi, s bizonyos fókig az értékelés hiánya is. Ennek oka részben a szerző tudományos szerénysége, alaposra való törekvése, mert tudatában volt az anyag óriási, nehezen átfogható voltának, s ezért tartózkodott az általánosításoktól.

Tapasztalatai is óvatosságra intették. Barátai és ismerősei gyakran kérték fel, hogy nézze át tanulmányaikat. Ezeket olvasva arról győződött meg, milyen könnyű félresiklani, ha állításaink nem nyugszanak konkrét tényeken. A nyugati tudomány számára éppen ezzel az elfogulatlan, tömör, tényközlő, tehát megbízható módszerrel tette a legnagyobb szolgálatot. „Dicsősége abban áll — írja róla W. Hunter, egyik angol életrajzírója —, hogy egy álomkép nyomán indult el, de egy valóságos feladatot oldott meg“, vagyis lerakta a modern tibetológia alapjait. A későbbi kutatók hosszú évtizedeken át az ő nyomdokain haladtak. Érdemeit mutatja az is, hogy Ladákban, Kánámban, Calcuttában (és Londonban), tehát mindenütt, ahol megfordult, emléket állítottak számára, és 1933 februárjában a tokiói Taishyo mahayana egyetem ünnepélyes keretek között boddhisattvává nyilvánította, és az ő pallanka-ülésben ábrázoló szobrát — melyet Csorba Géza készített — az egyetem templomában helyezte el. Ezzel nemcsak a buddhizmus tanulmányozásában kifejtett érdemeit akarták jutalmazni, hanem emberi nagysága, szerénysége, becsületessége, odaadása iránti elismerésüket és tiszteletüket is kifejezésre óhajtották juttatni.

Amikor tanulmányait fellapozva meghatódva gondolunk a hosszú útra, amely őt az erdélyi székely faluból az enyedi kollégium útravalójával „a világ tetejére“, a zanszkári gompákba, labrangokba és ritödökbe vezette, és felidézzük törhetetlen akaratát, szinte emberfeletti erőfeszítéseit, ismét angol életrajzírója, Hunter szavaival értékeljük: „Csoma egy magában többet tett, mint Ochterlony hadseregei, és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomáciája, hogy keresztültörje a Himaláját és feltárja Európa előtt, mi rejlik a hegyek fala mögött. El kellett szenvednie a sorsot, mely a világon a tudás úttörőinek osztályrésze. Mások léptek küzdelmes munkásságának területére. Könnyen rakták épületeiket abból az anyagból, melyet ő egy élet fáradozásaival halmozott össze.“